

Історіографія. Джерелознавство

УДК 94(092)(477)

Ф. Г. Турченко

БОРИС КРУПНИЦЬКИЙ: ПОВЕРНЕННЯ В УКРАЇНУ

У статті досліджено творчу спадщину незаслужено забутого українського діаспорного історика Бориса Дмитровича Крупницького. Проаналізовано зміст основних праць вченого. Акцент зроблено на історіографічних студіях Б. Крупницького. Підкреслюється актуальність його наукових поглядів у наш час, необхідність перевидання творів цього історика в Україні.

Ключові слова: Борис Крупницький, історіографія, українська діаспора.

Творчий шлях українського історика Бориса Дмитровича Крупницького (1894-1956) пройшов за кордоном. В еміграції він опинився на початку 20-х років, коли українське зарубіжжя хворобливо переосмислювало гірку поразку Української революції. На арену виходила нова плеяда вітчизняних інтелектуалів, діячів культури, політиків, які наполегливо шукали причини національної трагедії, робили висновки і в гострих дискусіях виробляли нову визвольну програму. Значну роль у цьому процесі відіграли українські історики, які, спираючись на напрацювання своїх видатних попередників, виробляли нову теоретичну парадигму, котра дозволяла переосмислити історичне минуле і відкрити перспективу національно-державного відродження. Серед відомих вчених, які на новому історичному етапі торували шляхи історичної науки, був і Борис Крупницький.

У вітчизняній історіографії його ім'я стоїть поряд з іменами Дмитра Дорошенка, Наталії Полонської-Василенко, Мирона Кордуби, Василя Кучабського, Олександра Оглоблина та інших відомих дослідників, які працювали в українському зарубіжжі. Борис Крупницький їх добре знав і плідно з ними спілкувався. Особливо теплі стосунки склалися у нього з О. Оглоблиним та Н. Полонською-Василенко. Серед емігрантів це дружнє наукове середовище жартома називали «три мушкетери».

Сучасному українському читачу про постать та діяльність Бориса Крупницького відомо мало. За життя про нього писали небагато навіть в еміграції. Першою значною публікацією про історика був нарис Наталії Полонської-Василенко під назвою «Професор д-р Борис Крупницький, його життя і наукова праця (1894-1956)», включений як передмова до монографії Б. Крупницького «Українська історична наука під Советами», опублікованої в Західній Німеччині 1957 р., вже після передчасної смерті вченого. Під пером Н. Полонської-Василенко постать Б. Крупницького постає в контексті трагічної епохи, ідеологічних пошуків української еміграції, її прагнення зберегти своє національне ество, засвоїти надбання європейської і світової культури й передати їх власному народу. Бориса Крупницького Наталія Полонська-Василенко відносила «до видатних істориків України». Цей біографічний нарис був написаний на підставі унікальних джерел, зокрема, епістолярних, і містить цікаву інформацію про історика і його добу. На жаль, тепер він малодоступний для вітчизняного читача [1].

Через 30 років невелику розвідку про Б. Крупницького опублікував у зарубіжному «Українському історичному» О. Вінтоняк [2].

До недавнього часу ці статті були чи не єдиними джерелами, які давали уявлення про життя і творчість Б. Крупницького. Після їх публікації у світі відбулися кардинальні зміни. Закінчилася «холодна війна», в умовах якої відбувалася післявоєнна робота істориків-емігрантів. Розпався Радянський Союз, і Україна стала незалежною державою. Українському народу повернуті імена багатьох політиків, письменників, митців, науковців минулого, у тому числі істориків-емігрантів. Серед них і ім'я Бориса Дмитровича Крупницького.

2000 р. була опублікована невелика стаття В. Масненка і О. Пашковського, в якій аналізуються документальні матеріали про Б. Крупницького, що зберігаються у Державному архіві Черкаської області [3].

2004 р. історик Олексій Ясь опублікував в «Українському історичному журналі» історіографічну статтю, присвячену 110-й роковині з дня народження Б. Крупницького [4]. У цій статті творчість Крупницького проаналізована в контексті новітніх тенденцій європейської та світової історіографії, до яких вчений був особливо чутливий. На основі всебічного аналізу творчості історика О. Ясь робить висновок, що навіть в еміграції усвідомлення багатьох проблем, порушених Б. Крупницьким, «сталось через кілька десятків років, коли на науковій авансцені з'явилася нова генерація українських істориків» [5, с.92].

Згадані публікації посилили інтерес вітчизняних суспільствознавців до наукового доробку Б. Крупницького. Але, на наш погляд, цей інтерес ще не відповідає внеску історика у вітчизняну науку. Адже його спадок творився в умовах, коли історична наука в радянській Україні перебувала під всеосяжним контролем комуністичного режиму і була повністю підпорядкована його великодержавним інтересам. На українську еміграцію в цих умовах випала історична місія – зберегти і розвинути національну культурну традицію, передати наступним поколінням надбання минулого і свої власні напрацювання. Б. Крупницький був переконаний, що наступить час, коли його Батьківщина стане незалежною державою, і тоді «...цієї вільної історичної науки, репрезентованої емігрантами, як і інших гуманітарних наук, потребуватиме Україна, як свіжого повітря. Тоді прийде судний день і для нашої культури взагалі, і для науки, і для історичної науки... і для самої нації» [6, с.210]. Саме заради цього майбутнього самовіддано працював вчений.

Метою даної статті є спроба в контексті епохи в загальних рисах окреслити масштаби постаті Бориса Крупницького як українського історика і патріота, якому довелося жити і творити у вигнанні.

Нащадкам історик залишив майже 130 наукових праць – монографій, статей, брошур, заміток, рецензій. Коло наукових інтересів історика надзвичайно широке, але у центрі аналізу було українське державотворення в контексті діяльності видатних його провідників. Особливо цікавила Б. Крупницького історія XVII – першої половини XVIII ст. Це була доба воєн і великих геополітичних зрушень в Європі, яка супроводжувалася змінами кордонів, піднесенням одних держав і занепадом інших. Цей період відзначений спробами видатних українських політиків Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, Пилипа Орлика, Данила Апостола та їх соратників утвердити суверенність України. Історик зосереджує свою увагу саме на державотвірчій діяльності цих постатей, чого в достатній мірі не робили його видатні попередники в XIX ст., які у більшості своїй неохоче виходили за рамки теоретичних канонів народницької історіографії.

У багатьох своїх творах Б. Крупницький надзвичайно високо оцінював Богдана Хмельницького. Про нього він писав як про «будівничого України – незалежної держави», який у складних для свого часу міжнародних умовах вдало вів внутрішню і закордонну політику. Що ж стосується І. Мазепи, П. Орлика та Д. Апостола – то цим видатним наступникам Хмельницького Крупницький присвятив спеціальні монографічні дослідження [7; 8; 9], статті, рецензії – всього понад 40 публікацій. Взагалі, яскрава і разом з тим трагічна епоха Івана Мазепи була в центрі наукових інтересів історика протягом усього його наукового життя. Підсумовуючи свої дослідження про Мазепу, він писав: «Мазепа був українським державним мужем, а це важило більше, ніж те, що він залежав від Москви і в очах царя, можливо, не значив більше якогось генерал-губернатора. Він стояв на чолі України; він був наступником цілого ряду гетьманів, починаючи з Богдана Хмельницького». З точки зору національних інтересів України Б. Крупницький оцінює і зовнішньополітичні орієнтири Мазепи: «...Його політика була традиційно гетьманською політикою... З цього штандпункту і його орієнтація на шведів – головний останній акт його діяльності – виглядатиме як крок, яким гетьман захотів закріпити права і свободи України. Бо вони стояли під загрозою знищення з боку Москви» [10, с.18].

З іншого боку, Б. Крупницький простежив еволюцію оцінки особи Мазепи в радянській історіографії. Він, зокрема, констатує, що ця оцінка, повертаючись до позицій дореволюційної російської науки, інтерпретує дії гетьмана як «зрадницькі». «Це не були дослідницькі праці, – пише він про радянські роботи, – а прокламація певних тез, у першу чергу тези про непорушність зв'язку України з Московією» [11, с.34].

Взагалі, розглядаючи історію Гетьманщини, Крупницький нерідко проводив історичні паралелі, прагнучи знайти в минулому відповіді на проблеми сьогодення. Так, епоху Хмельницького він розглядав через призму Української революції початку XX ст.: «Повстання української державності 1917-1920 рр. і боротьба за її відродження впродовж першої половини 20 ст. висвітили цілу низку проблем, які наближають нас до проблематики Хмельниччини. Досить пригадати, яке значення мають і мали для нас гасла соборності і незалежності, щоб зараз відчувати цілу вагу тої ж проблематики за часів Хмельницького» [12, с.32]. Історик був активним учасником Української революції і його оцінки заслуговують на особливу увагу. Зокрема, Б. Крупницький вказує на згубний характер ідеології та політики українських соціалістів, «у яких нація звужувалася до кола так званих свідомих українців». Як наслідок, серед самих українців «поставало розрізнення: одні належали до нації, другі – ні». Все це посиливало конфронтаційні тенденції всередині нації, звужувало соціальну базу українського державотворення.

Звертався він і до досвіду Павла Скоропадського, зокрема, як позитивне явище відзначав його прагнення залучити до будівництва української держави мешканців України різних національностей, хоча у цьому досвіді бачив багато помилок [13, с. 65-68].

Подібні оцінки були досить поширеними в середовищі української еміграції. Їх теоретичне узагальнення було зроблене в «Листах до братів-хліборобів» В. Липинського та інших дослідників державницької школи.

Вивчаючи епоху Мазепи та історію мазепинської еміграції в Європі, Крупницький багато працював в бібліотеках і архівосховищах Німеччини та Швеції, а для опрацювання документів у Стокгольмському

державному архіві вивчав шведську мову. Історик залучив до наукового обігу багато цілком нових документів, які розширюють уявлення читача про українську історію, зокрема її європейський контекст. Він визнавав, що робота з шведськими документами мала для нього «переломове значення».

Олександр Оглоблин відносив Б. Крупницького до генерації тих українських істориків-емігрантів, специфічною характеристикою яких «був безпосередній контакт із західноєвропейською історичною наукою та інтенсивне використання західноєвропейських історичних джерел у дослідженнях з української історії» [14, с.41]. Взагалі, опрацювання західноєвропейських джерел та наукової літератури підштовхувало автора до порівняльного аналізу інтерпретації історії України у вітчизняній та зарубіжній європейській історіографії.

У статті «Українська наука між двома світовими війнами» Б. Крупницький з цього приводу писав: «Перед істориками, яких доля кинула в Західну Європу, відкривається... ряд плідотворних завдань. Ставлячи поруч Україну і Західну Європу, ми, нарешті, будемо в стані включити першу в загальне русло європейського історичного розвитку. До цього часу існували тільки спроби або скоріше натяки на ці спроби, Драгоманів закликав свого часу українських істориків до такого паралельного дослідження історії України і порівнював козацьку або генеральну раду з парламентарними інституціями Західної Європи» [6, с.205].

Без сумніву, мають рацію ті автори, які вбачають у Б. Крупницькому тип вченого «переходового типу», який репрезентував традиції як української, так і європейської історіографії у західному соціокультурному та науковому середовищі [14, с. 41].

Свої праці Б. Крупницький писав не лише українською, але й німецькою та англійською мовами, що зробило їх доступними для зарубіжного читача і відкривало перед ним образ невідомої України. Взагалі, небагато можна назвати вітчизняних авторів, які так самовіддано і плідно популяризували в першій половині ХХ ст. історію України в Західній Європі.

Особливо часто Б. Крупницький писав німецькою мовою, яку знав досконально. Зокрема, 1939 р. він опублікував німецькою синтетичну «Історію України», яку задумав перевидати в розпал Другої світової війни, коли Україна була окупована військами Німеччини.

Цензура нацистської Німеччини тоді була особливо прискіпливою і навіть жорстокою. Від емігрантів гітлерівський режим вимагав повної лояльності. Так, чиновники Східного міністерства Німеччини, ознайомившись з рукописом вказаної праці, запропонували Б. Крупницькому внести до тексту корективи згідно з концептуальними положеннями щодо особливої ролі «германства» в історії України. Але історик до кінця залишався чесним перед собою: він послідовно обстоював українську державницьку концепцію, яка була в основі першого видання його книги, зосередивши в ній особливу увагу на висвітленні козацької доби своєї Батьківщини. Книга вийшла у Лейпцигу 1943 р.

Слід зазначити, що далеко не всім українським історикам, які опинилися під час війни на території Німеччини, вдалося утриматися на позиціях об'єктивності. «Правду кажучи, – згадував Крупницький, – мені й сьогодні не зовсім ясно, як гітлерівці дозволили друк другого видання моєї «Історії України»» [14, с.41]. Про популярність цієї книги, її науковий рівень та відсутність в тексті будь-яких симпатій до нацизму, а разом з тим – про академічний авторитет її автора свідчить і той факт, що «Історія України» ще раз була перевидана 1963 р., вже в демократичній ФРН у м. Вісбадені [14, с.41].

Подібні проблеми виникали і при виданні 1942 р. німецькою мовою іншої монографії Б.Д. Крупницького – «Гетьман Мазепа і його час». Ілько Борщак писав з приводу цієї книги: «...Ніде, в жодному рядку праці Крупницького, нема найменшого відгуку на сучасні йому воєнні події. Факт цей, такий рідкий для видань III Райху під час війни, тільки на честь українському вченому» [14, с.41; 15].

Зосередивши свою увагу на дослідженнях діяльності українських державників минушини, Б. Крупницький разом з тим охоче звертався до теоретичних проблем історії, історіографії, історіософії, культурології, яким він присвятив чимало своїх праць.

Взагалі, Б. Крупницький, особливо в останні роки свого життя, був особливо схильний до історіософських узагальнень. У листі від 10 листопада 1954 р. до Східноєвропейського інституту, опублікованому Н. Полонською-Василенко, він так визначив жанрову та дисциплінарну специфіку своїх студій: «Моя праця історіософічна. Тому мене в першу чергу цікавлять ідеї, настрої, методи нового покоління істориків, їх зв'язок і залежність від «старшого брата», роля Академії і нових державних університетів у дослідженні історії і т.д., і т.д. А звичайно ґрунт для цього дає історіографія».

З історіографії Борис Крупницький, власне, розпочинав свій творчий шлях. Його докторська дисертація, захищена в Берлінському університеті 1929 р., присвячена німецькому досліднику історії України Йоганну-Христиану фон Енгелю, зокрема, його книзі «Історія України та українських козаків» [16]. Зміст дисертації було викладено в публікаціях різних років. Увагу еміграційної громадськості в 30-ті рр. звернула на себе також низка статей історика про наукову діяльність М. Грушевського, Д. Дорошенка, В. Біднова та інших істориків, критичний огляд новітньої української радянської історіографії, стаття про праці Українського історико-філологічного товариства у Празі тощо.

Особливо активно працював Б. Крупницький над історіографією і теорією історії в післявоєнні роки. Тоді це був основний напрямок його наукових пошуків. Вчений наполегливо вивчав нові філософські течії, історіософські школи і політичні теорії, які з'явилися в післявоєнній Європі, прагнув визначити, наскільки вони можуть бути адаптовані до умов України, чи можна використовувати їх для аналізу вітчизняної історії. Постійно в полі зору дослідника залишалася історична наука в радянській Україні, її становище, проблеми і перспективи.

Написані в 30-ті – на початку 50-х років ХХ ст. праці Б. Крупницького надзвичайно актуальні і сьогодні. В їх основі закладена непохитна віра історика в краще майбутнє батьківщини, в неминуче її визволення. Вони добре «вписуються» в творчі пошуки сучасних вітчизняних істориків, які активно працюють над вдосконаленням свого наукового інструментарію і прагнуть взяти на озброєння нові методологічні підходи та аналітичні схеми сучасної світової історіографії.

Але й після проголошення незалежності України праці Бориса Крупницького для вітчизняного читача все ще залишаються малодоступними. Вони розкидані по зарубіжних книгосховищах, і лише деякі з них попали в українські бібліотеки чи у приватні книгозбірні.

На сьогодні на Батьківщині опубліковано лише дві значні праці історика. Перша – переклад його монографії, вперше виданої німецькою мовою 1942 р. в Лейпцигу «Hetman Mazepa und seine Zeit». Книга перевидана у Києві 2001 р. Переклад здійснив О. Струкевич. Написав передмову і зробив коментарі до книги В. Горобець. 2004 р. в Україні була перевидана ще одна монографія Б. Крупницького – «Гетьман Данило Апостол і його доба» (К.: Вид-во «Україна», 2004) з передмовою В. Горобця.

Без сумніву, в інтересах вітчизняної історичної науки продовжувати цей почин. На наш погляд, особливо заслуговують на опублікування в Україні та введення до історіографічного обігу ті книги Б. Крупницького, які були написані після Другої світової війни. Значною мірою вони підсумовують творчі пошуки історика. Це монографії – «Основні проблеми історії України» (Мюнхен: УВУ, 1955. – 220 с.); «Українська історична наука під Советами (1920-1950)» (Інститут дослідження ССРСР, Мюнхен, 1957. – 120 с.); «Історіографічні проблеми історії України. Збірка статей» (Мюнхен: УВУ, 1959. – 230 с.).

Кожна з цих книг заслуговує на окремий кваліфікований аналіз. Наталія Полонська-Василенко у своїй вступній статті до монографії Б. Крупницького «Українська історична наука під Советами (1920-1950)» дала науковий коментар до першої з них – «Основні проблеми історії України». Незважаючи на те, що цей коментар зроблено більше 50-ти років тому, у своїй основі він залишається актуальним і сьогодні. Разом з тим, ряд проблем, які розглядалися в цій монографії, час відтінив особливо рельєфно. Тому, не повторюючи оцінок, які сформулювала Н. Полонська-Василенко, зосередимо увагу на питаннях монографії Б. Крупницького, які можуть зацікавити вітчизняних істориків сьогодні.

Перш за все, звернемо увагу на перший розділ книги – спробу періодизації історії України. Автор спирається на схему М. Грушевського, яка доводила незалежність історичного процесу в Україні від Москви, «паралельність» історичного шляху великоруського і українського народів, і відкидає тодішні спроби російських радянських істориків знову вести історію Росії від Києва, повернувши «на стежки ківоволодимиро-московсько-петербургської “звичайної схеми”». Таким чином, зазначає Крупницький, «Україну, її історію, зіпхнуто на локальні, провінційні рейки», а основною рацією існування Росії залишалося для російських істориків «собираніє земель», спочатку російських (руських – тому і Київ!), а потім і неруських, навколо Москви і з рішучим підчиненням їй». Той, хто знайомий зі станом справ в сучасній російській історіографії, підтвердить надзвичайно актуальний характер цього твердження українського вченого сьогодні.

Всупереч російській схемі Б. Крупницький виділяє такі періоди в історії України: 1) Передісторія України; 2) Князівсько-земські часи; 3) Українські землі в складі литовсько-руської держави; 4) Україна – колонія шляхетської Польщі і козацький рух; 5) Гетьманська держава 17-18 ст. і етапи її розвитку як станової держави; 6) Україна під Росією і Австрією і національний народницький рух 19 ст.; 7) спроби розбудови української державності в 20 ст. в умовах новітнього колоніального пригнічення [13, с.26].

Хоча сам автор достатньо критично ставився до своєї схеми, називаючи її «у високій мірі недосконалою», в зарубіжній українській історіографії вона одержала схвальну оцінку. Так, М. Ждан у своїй статті, опублікованій 1977 р., звернув увагу на те, що схема Б. Крупницького «дуже виразно підкреслює окрему і своєрідну специфіку української історії» [17, с.41].

Сучасні українські історики також позитивно оцінюють періодизацію Крупницького, а О. Ясь назвав її «незаслужено забутою» [5].

Заслужують на увагу й інші сторінки «Основних проблем історії України». Зокрема, в сучасних вітчизняних дослідженнях з історії, етносоціології і етнопсихології, геополітики, історії і теорії культури порушується багато питань, до яких Б. Крупницький звертався ще в далекі післявоєнні роки. На жаль, сучасні вчені рідко аналізують цю частину творчого доробку історика. Наскільки перспективним був би цей аналіз, може продемонструвати хоча б зміст п'ятого розділу вказаної монографії – «Проблеми сучасної української державності. (Нація і держава)». У цьому розділі, серед інших, розглядаються такі актуальні в сучасному вітчизняному суспільствознавстві питання, як «Націоналізм, інтернаціоналізм, патріотизм», «Національна і соціальна лінія українського історичного процесу», «Між авторитетом і свободою», «Через націю до держави і через державу до нації». Ці, а також багато інших питань, які автор аналізує в монографії «Основні проблеми історії України», вітчизняні науковці стали вивчати лише після здобуття Україною незалежності, і погляд на них Бориса Крупницького, без сумніву, стане їм в нагоді.

Ще одне фундаментальне, надзвичайно актуальне сьогодні питання, яке проходить червоною ниткою через монографію «Основні проблеми історії України», сформульоване під заголовком «Україна між Сходом і Заходом». Йдеться про геополітичне становище українських земель, проблему цивілізаційної належності України, її місце між східним і західним векторами історичного розвитку. Перші студії українських вчених-емігрантів з означеної проблематики з'явилися наприкінці 40-х рр. ХХ ст. Це була реакція на наукові

дискусії про культурно-історичні комплекси та цивілізаційну належність окремих народів і країн, які точилися в той час у світовій науці. З великим завзяттям включився в ці дискусії і Борис Крупницький.

За переконанням історика, Україна – суто європейська країна, яка самим фактом хрещення від Візантії вирішила наслідок боротьби між Європою та Азією на користь першої. Таким чином, вона увійшла до «духовної родини європейських народів» і взяла участь в їхньому цивілізаційному процесі.

На початку статті «Історичні основи європеїзму України» Б. Крупницький зазначає: «Безперечно, що й Україна належить до комплексу східноєвропейських країн і географічно і політично, хоч би в силу давньої залежності переважаючої частини її території від Москви. ...Україна, належачи фізично до Східної Європи, належить духовно до Західної Європи» [13, с.58].

Подавши ретроспективний огляд української історії, вчений констатує різну спрямованість історичного розвитку Східної Європи: для «Суздальщини–Московщини» – на Схід, а для українських земель (Київ–Галич–Львів) – на Захід». Резюме своїх поглядів Крупницький подає наприкінці зазначеної статті: «Безперечно, Україна була окраїною Європи, межею проти іншого неєвропейського світу. Як Іспанія на Заході, так Україна на Сході Європи боронила останні bastiони європейського духу проти турецько-татарського чи арабського світу. Але, борючись, вона жила європейським життям. Український розвиток завжди був європейським розвитком. В українців було європейське наставлення, а це рішає. Тому говорити про європеїзацію України можна тільки з непорозуміння. Україна є частина духовної Європи, незважаючи на всі особливості її розвитку, вимушені обставинами, і тут нема. Органічний шлях українського розвитку є європейський» [13, с.63].

В іншій праці Б. Крупницький дещо інакше сформулював свій підхід до цієї проблеми, хоча і дійшов майже ідентичного висновку: «Україна, безперечно, є синтезом між Заходом і Сходом, але синтези бувають різні, з перевагою того чи іншого елемента. В усякім разі європейськість України не підлягає жодному сумніву: з загальноєвропейського руху її не можна виключити, до нього вона належить органічно... Хоч Україна і належить фізично до Східної Європи, то вона духовно репрезентує в своїй синтезі Заходу і Сходу деякі важливі, навіть основні риси західної ментальності. Тому можна і навіть слід говорити про призначення України бути Заходом на Сході» [13, с.80].

Для Б. Крупницького європейськість України є аксіомою, яка не викликає сумніву. Він не бачить жодних аргументів, які б спростували цю думку і гостро критикує тих українських інтелектуалів, які намагаються знайти для України інший вектор, наприклад, середземноморський, ізолювати її від Західної Європи. Ніякого «третього шляху» для України не існує. «Третій шлях», у кінцевому рахунку, виявляється, східним шляхом, неприродним для України. «Сьогодні, – пише Б. Крупницький, – у нас починають появлятися теоретики..., які говорять не просто про Захід, але так само, як і росіяни, про “гнилий” Захід, засуджений і безперспективний Захід. Для України існує для них особливий шлях, але цей шлях просто східний...»

Йти цим шляхом – це значить зрікатися своєї століттями впоєної європейськості, всеєвропейськості, при тім не знаючи чим її заступити. Бо в цих спробах одного немає: ясного сформулювання тої «східної» ідеї, яку має заступити Україна. Я думаю, що такої всеохоплюючої ідеї просто не знайдеться – і не тільки у нас, що й російські слов'янофіли з їх тезою самобутності нічого ідейно рушійного не викликали, а більшовики, хоч і викликали, то запозиченим з Заходу марксизмом» [13, с.80].

Зауважимо, що 1953 р. Б. Крупницький планував видати у видавництві УВУ курс лекцій «Україна між Заходом та Сходом», який він читав в університеті. «...Включити Україну, історичну Україну в широкий європейський, а то й світовий процес є тепер, мабуть одним з найважливіших завдань українського історика» [18, с.225], – так визначав історик головне завдання цього наукового проекту

Наступна книга Б. Крупницького, яка також заслуговує на увагу сучасного читача – «Українська історична наука під Советами (1920-1950)», опублікована в Мюнхені 1957 р. Це підсумок багаторічного аналізу такого історико-культурного явища, яке вчений назвав «українсько-советською історіографією».

Структурно монографія складається з п'яти частин. Перший, вступний і найкоротший розділ має назву «Часи української державності». У ньому йдеться завдання, що постало перед авторами, які в складних умовах Української революції звернулися до історії України. Це завдання історик формулює так: «...Дати українському народові, що під впливом специфічного російського режиму мав дуже неясне уявлення про свою минувшину, популярну історичну літературу без громіздкого наукового апарату, ясно і легко написану» [19, с.104].

У другому – четвертому розділах монографії Б. Крупницький аналізує стан «українсько-советської історіографії», відповідно, в 20-ті, 30-ті і 40-50-ті роки ХХ ст. Автор ретельно аналізує політичні умови в радянській Україні, в яких доводилося працювати історикам, наголошує на «великій різниці між 20-ми роками, часами так званого культурного відродження, і пізнішим примусовим розвитком української історіографії». На численних фактах він ретельно аналізує цю різницю і робить висновок: «В той час як у 20-ті роки українська наука, передусім історія, пішла своїм шляхом, то в 30-ті роки відомі «сталінські реформи» привели до повного розгрому Академії, особливо її гуманітарних дисциплін. Розвіялися як дим численні кадри українсько-советських істориків. Навіть українські історики комуністичного напрямку зазнали переслідування...» [19, с.25]. Разом з тим, Б. Крупницький розкриває зміни в політиці Москви щодо України, викликані політичною кон'юнктурою: «Незадовго перед другою світовою війною прийшли деякі полегшення... Зм'якшення режиму було особливо помітним під час війни 1941-1945 рр. ...Нараз український народ став «великим українським народом. Не було вже мови про «братську допомогу» великого російського народу українському народу, про «благодійний вплив» першого на другий. Ці полегшення

тривали приблизно до 1945 р. Рішуча перемога над німцями робить запобігання перед окремими націями непотрібним. Знову повертається стара метода трактування українського питання і української історії. Ця традиційна, відома ще з 19-го ст. «політика русифікації, якої об'єктом являється Українська і інші республіки Советського Союзу» [19, с.125-126].

В останньому, заключному розділі монографії Б. Крупницького під назвою «Висновки. Основні лінії новітньої советсько-української історіографії», серед іншого, характеризується нове покоління істориків, які постали замість засланих або розстріляних в 20–30-ті рр. «Ці історики автоматично повторювали тези, яких бажала тоді Москва, і без кінця говорили про великий російський народ, його право на провідну роль в Советському Союзі, про дружбу і співпрацю советських соціалістичних народів під проводом старшого брата – російського народу, що був їх оборонцем і союзником» [19, с.149]. Цей висновок ґрунтується на ретельному вивченні стану історичної науки в Україні, про що свідчить розлогий бібліографічний покажчик до монографії, який включає як радянські, так і західноєвропейські та північноамериканські видання.

Незважаючи на те, що після проголошення незалежності пройшло більше 20 років, звільнена від комуністичного контролю українська історіографія і сьогодні так і не спромоглася на неупереджений аналіз свого попереднього шляху. Але ж без чіткого розуміння того, яким був стан історичної науки в радянські часи, неможливо зрозуміти, що з нею відбувається сьогодні. І в цьому відношенні Б. Крупницький сьогодні актуальний, як ніколи раніше.

На увагу сучасного читача, без сумніву, заслуговують і опубліковані 1959 р. у Мюнхені вже після смерті історика під загальною назвою «Історіографічні проблеми історії України» історіографічні й історіософські розвідки Б. Крупницького різних років.

Ця монографія структурно складається з двох частин, перша з яких має назву «Українські історіографічні проблеми», а друга – «Історіософські замітки у зв'язку з історією України».

Перша частина має п'ять підрозділів, друга складається з чотирьох. В цих підрозділах розглядаються різні теми, і з першого погляду їх поєднання в одній монографії випадкове, еkleктичне. На це, до речі, може настановити і назва підрозділів: «Національна свідомість і українська історіографія XIX–XX ст.»; «На порозі нової епохи»; «Силуети українських істориків»; «Українська історіографія XX ст.»; «Ідея прогресу і соціологічні схеми Драгоманова і Липинського»; «Дещо про українську Немезиду»; «Методи прагматична, генетична і порівняльно-соціологічна в українській історіографії». Але, прочитавши від першої до останньої сторінки монографію, переконуємося, що це не так: через нею червоною ниткою проходить питання про концептуальні основи української історіографії, зокрема, про два її теоретичні напрямки – народницький і державницький, їх національний та європейський контекст.

Як добрий знавець доробку європейських вчених (про це свідчать численні матеріали, наведені в «Історіографічних проблемах історії України»), Б. Крупницький бачить паралелі між західноєвропейською та українською історіографією. «Українська історіографія XIX–XX ст., безперечно, виявила ті самі ідеологічні прикмети, що й західноєвропейська того часу. Українські історики йшли тим самим часом, що й європейські, можливо, тільки з деяким запізненням» [6, с.160]. Разом з тим, історик переконаний, що обидва історіографічні напрямки – і народницький XIX ст., і державницький XX ст. – відбивають не лише тенденції західноєвропейського розвитку, а й дають чіткі відповіді на пекучі потреби власної країни. «Народники, – пише Б. Крупницький, – ставили на перше місце народ в момент, коли відродження, освідмлення народу було першим завданням, коли треба було ставити на ноги народ-націю силами самого народу при допомозі тільки невеликого гурту інтелігенції, що саме шукала опори в народі, бо стара еліта була вже чужа – змосковлена чи ополячена. А державники поставили на перше місце не народ, а державу, і це зрозуміло в часи, коли після першої світової війни реально постала проблема української держави. ... Тут увага зверталася на тих, хто заслужився для державного будівництва, а такими будівничими були звичайно окремі індивідуальності, а не маса. Найперше це ті, що стояли на відповідальних постах, гетьмани, старшина і т.д.» [6, с.161].

Б. Крупницький з великою пошаною ставився до «видатних українських істориків», В. Липинського і С. Томашівського, які «заснували державницький підхід до українського історичного процесу» [6, с. 208]. Але на перше місце він, звичайно, ставить В. Липинського – політолога, соціолога, історика, який теоретично обґрунтував необхідність зміни підходів до аналізу історичного сучасного і історичного минулого України: «Липинський відкрив нам очі на те, як треба оцінювати правдиву владу, авторитет, як розуміти стримуючі моменти, консервативні в ліпшому розумінні цього слова... Не вузда, не примус, але розумне ужиткування традиції, історичного, органічно повсталого промовляє до нас з його писань. Але заразом у нього ж маємо й образ еліти, що, стримуючи зв'язок з минулим, має бути активною, динамічною, творчою, має бути готовою і до революційної боротьби, коли обставини цього вимагають» [6, с.201].

Б. Крупницький говорить про загальноєвропейське значення творчості В. Липинського. Будучи переконаним, що «прийде час, коли український народ підніме свій голос у хорі європейських націй або й націй цілого світу», історик стверджує: «Це оригінальне слово вже сказав за наших часів Липинський, тільки Європа не почула його» [6, с.241].

Разом з тим, Б. Крупницький не ідеалізує погляди В. Липинського, зокрема, його ідею територіального патріотизму. «Як би там не було, – пише історик в «Основних проблемах історії України», – але формула територіального патріотизму не покривала і не покриває всієї повноти національного життя. Занадто велику увагу тут було приділено території, землі, і мало, занадто мало національним елементам, як таким». Бувають обставини, конкретизує історик, коли територія не об'єднує, а роз'єднує людей. Зокрема, в Східній

Україні постає небезпека, що формула територіального патріотизму «ухвалить більшовицьку політику мішання населення..., політику надто вже свідому».

В цілому, заклавши теоретичні підвалини державницького напрямку, В. Липинський за короткий час кардинально змінив ситуацію в українському діаспорному суспільствознавстві. Державницька концепція стала дуже популярною. На історичному матеріалі її вперше успішно було апробовано В. Липинським і С. Томашівським. Б. Крупницький у зв'язку з цим писав: «Липинський зі своїми історичними концепціями, виявленими найперше в монографіях про Б. Хмельницького і в інших працях («Листи до братів-хліборобів») та С. Томашівський в своїй історії України (доба середньовіччя) зробили перший пролом в цім напрямі» [6, с.204]. Дуже швидко в річищі державницького підходу до аналізу українського історичного процесу, який став панівним, стали виокремлюватися окремі школи. Б. Крупницький з цього приводу пише: «Деякі історики виявили себе як неухильні послідовники Липинського, його державницько-консервативного напрямку (передусім це були історики з сов. України), другі трималися державництва з націоналістичним ухилом, треті – з ухилом соціальним або й демократичним» [6, с.208].

Формулу про глибоку історичну обумовленість зміни народницької парадигми в українській історіографії на державницьку Б. Крупницький висловив не першим. Заслуга цього історика полягає у тому, що він на конкретно-історичному матеріалі проілюстрував недоліки першої та переконливі переваги останньої. У цьому читач переконається, ознайомившись в «Історіографічних проблемах історії України» з порівняльною характеристикою Б. Крупницьким оцінок видатними українськими істориками, які належали до різних історіографічних шкіл – М. Костомаровим, В. Антоновичем, М. Грушевським, В. Липинським, М. Кордубою, І. Крип'якевичем, історичних постатей Б. Хмельницького, І. Мазепи, П. Орлика. Його симпатії в аналізі ролі цих діячів на боці істориків-державників. Він сам вважає себе частиною національно-державницької наукової спільноти. В контексті свого аналізу періодизації історії України («Основні проблеми історії України»), він чітко декларує: «Ми, ...згідно з теперішнім світоглядом, висуваємо вперед моменти державного існування України, підкреслюємо їх і вважаємо, що вони в перспективі минулого, сучасного і будучого грають головну роль. Без цих державних моментів історія українського народу виглядає якоюсь «безбатченківською», безперспективною, а сам народ засудженим і нездатним на власне життя» [13, с.10]. Всі його монографії написані з державницьких позицій. З цього можна зробити висновок, що Б. Крупницький розраховує на тривале домінування в українській історіографії державницького напрямку.

Але, як і в інших питаннях, пов'язаних з перспективами розвитку вітчизняної історіографії, Б. Крупницький відмовляється від підходу, який він називає «принципом антитези». Вчений не лише не відкидає вклад народників в дослідження української історії, а й бачить їхню творчу спадщину складовою нової наукової парадигми, яка неодмінно прийде на зміну державництву. Історик шукає цю нову синтезу. Адже ставши на точку зору державників, Б. Крупницький разом з тим усвідомлює їх односторонність, обмеженість: «Модерне державництво... шкутильгає на певну нехоть до піднесення соціальних тем і тим самим народних моментів в українській історії...». Б. Крупницький сподівається, що «у працях прийдешніх істориків прийде до вислову синтеза національного і соціального моментів, та свідомо синтеза державництва з соціальними первинними, без якої не може бути правдивого зображення реального сильного своєю пластичністю і перспективністю історичного малюнку» [6, с.166].

Цю думку історик повторював неодноразово у різних контекстах, як у суто науковому, так і в політичному. Зокрема, розглядаючи питання співвідношення національної і соціальної ліній українського історичного процесу у книзі «Основні проблеми історії України», він робить висновок: «Десь треба знайти синтезу між національним і соціальним, розумну, творчу синтезу, без якої наші сусіди зможуть нас розкласти і обеззброїти.

Ми на переломі другої половини 20 ст. І коли в нашій історіографії, що є дзеркалом національної свідомості, панував в 19 ст. народницький напрям, а як реакція на нього викристалізувався в першій половині 20 ст. національно-державницький напрям, то наші часи, може, й дійсно, вже вимагають якоїсь синтези» [13, с.35].

На пошуки цієї синтези штовхає історика не лише далеке минуле, але й уроки недавнього минулого, зокрема, революція 1917 р., у якій, за оцінкою Б. Крупницького, яскраво виявила себе «пов'язаність національного з соціальним, що ...знов веде нас до тієї ж Хмельниччини» [5, с.87; 12, с.32].

Слід зазначити, що Б. Крупницький ретельно шукає в дослідженнях свої колег успішні спроби цієї синтези. Зокрема, він звернув увагу на періодизацію українського права професором Л. Окіншевичем, яку той здійснив у книзі «Лекції з історії українського права» (Мюнхен, 1947). Крупницький з задоволенням констатує, що Л. Окіншевич «робить перший крок від чисто державницьких позицій до сполучення суспільних категорій з державницькими. Для нас істориків..., те, що зробив Окіншевич, надзвичайно цінний дороговказ, хоча він виступив, як спеціаліст, як історик українського державного права» [13, с.10].

Обґрунтовуючи в «Основних проблемах історії України» власну періодизацію історичного процесу в Україні, Б. Крупницький прагне виходити саме з цього принципу – синтезу національно-державницьких, соціальних факторів: «...Поруч із нацією (народом) – державою ніколи не сміємо забувати людини, як такої, поруч національно-державного принципу суспільного, соціального принципу. Але цей останній береться істориками під увагу тільки в міру можливості в свідомості того, що в схему ніяк не втиснемо цілого багатства життя. Наприклад, такий важливий суспільний фактор, як культура залишається в нашій схемі неузгляданим, хоча важливість його очевидна» [13, с.11].

Питання про необхідність пошуку синтезу народного і державницького історіографічних підходів, поставлене українською зарубіжною історіографією понад 50 років тому, залишається надзвичайно актуальним і сьогодні.

Ми проілюстрували лише частину творчої спадщини Бориса Крупницького, представленої у згаданих вище монографіях. Але й зазначене не повинно залишити сумнівів у тому, що він був одним з найвизначніших українських істориків свого часу.

Сподіваємося, що сказане спонукатиме читача до глибокого ознайомлення з працями цього вченого і сприятиме введенню їх до історіографічного обігу.

Джерела та література

1. Полонська-Василенко Н. Професор д-р Борис Дмитрович Крупницький, його життя і наукова праця (1894-1956) // Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920-1950). – Мюнхен, 1957. (У наступному випуску нашого збірника редколегія планує помістити цей нарис).
 2. Вінтоняк О. Борис Дмитрович Крупницький. 1894-1956 // Український історик. – 1987. – № 1/4. – С. 115-118.
 3. Масненко В., Пашковський О. Матеріали про Б. Д. Крупницького у державному архіві Черкаської області // Наукові записки Національного університету «Острозька Академія». – Острог, 2000. – Вип. 11. – С. 397-401.
 4. Ясь О.В. Борис Крупницький (до 110-річчя від дня народження) // Український історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 35-45; № 6. – С. 83-94.
 5. Ясь О. Борис Крупницький (до 110-річчя від дня народження). – Український історичний журнал. – 2004. – № 6. – С. 83-94.
 6. Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України. – Мюнхен: УВУ, 1959. – 228 с.
 7. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Огляд його політичної діяльності. Серія: Праці Українського наукового інституту. – Варшава, 1938. – Т. XLII.
 8. Крупницький В. Hetman Mazepa und seine Zeit. – Leipzig, 1942. – 260 s.
 9. Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба 1727–1734 pp. – Аусбург, 1948. – 142 с.
 10. Крупницький Б. Мазепа в світлі психологічної методи // Збірник Української вільної академії наук. – Аусбург, 1949.
 11. Крупницький Б. Мазепа і радянська історіографія // Український збірник. – Мюнхен, 1955. – Вип. 2.
 12. Крупницький Б. Богдан Хмельницький і традиції української державності // Орлик. – 1948. – № 3.
 13. Крупницький Б. Основні проблеми історії України. – Мюнхен: УВУ, 1955.
 14. Ясь О. Борис Крупницький (до 110-річчя від дня народження). – Український історичний журнал. – 2004. – № 5.
 15. Мацяк В. Українська історіографія на нових шляхах // Літературно-науковий вісник. – 1949. – № 2.
 16. В українському перекладі книга Й.Х. Енгеля «Історія України та українських козаків» опублікована в харківському історико-культурологічному збірнику «Схід-Захід» (1998. – Вип. 1; 1999. – Вип. 2; 2001. – Вип. 3; 2002. – Вип. 5; 2004. – Вип. 6; 2008. – Вип. 9-10).
- Спроби історіографічного аналізу книги були здійснені запорізькими дослідниками. (Див.: Ивонин Ю.Е. Немецкая историография позднего Просвещения о запорожском казачестве // Зарубежная историография истории запорожского казачества. Запорожье, 1992; Давлетов О.Р. З творчої спадщини Дмитра Дорошенка: «І.-Х. Енгель як історик України та козаччини» // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Вип. 2. – Запоріжжя, 1996; Давлетов О.Р. Немецкоязычная историография первой половины XX века об истории запорожского казачества: общее и особенное // Зарубежная историография истории запорожского казачества. – Запорожье, 1992).
17. Ждан М. Княжа доба історії України в інтерпретації радянських істориків // Український історик. – 1977. – № 1-2.
 18. Крупницький Б. Українські історіографічні проблеми // Історіознавчі проблеми історії України. – Мюнхен: УВУ, 1959.
 19. Крупницький Б. Українська наука під Советами (1920–1950). – Мюнхен: Інститут досліджень СССР, 1957.

Турченко Ф. Г. Борис Крупницький: повернення в Україну

В статті досліджено творче спадщина незаслужено забутого українського діаспорного історика Бориса Дмитровича Крупницького. Проаналізовано зміст основних творів вченого. Акцент зроблено на історіографічних дослідженнях Крупницького. Підкреслюється актуальність його наукових поглядів в наше час, необхідність перевидавання творів цього історика в Україні.

Ключові слова: Борис Крупницький, історіографія, українська діаспора.

Turchenko F. G. Borys Krupnitskiy: the return to Ukraine

The legacy of undeservedly forgotten Ukrainian diaspora historian Borys Dmytrovych Krupnitskiy is examined in the article. Content of the scientist's main works is analyzed. The emphasis is on the Krupnitskiy's historiographical studies. Actuality of his scientific and political views nowadays, need of reprint of this historian's works in Ukraine are highlighted.

Keywords: Borys Krupnitskiy, historiography, Ukrainian diaspora.